

Sašo Jerše

»APOTEOZA PRIMOŽA TRUBARJA«

ROMANTIČNI POGLED NA SLOVENSKO REFORMACIJO IN NJEGOVE MEJE

»Apoteoza Primoža Trubarja«
Leona Koporca (1986)

Leon Koporc (1926–2003) je bil eden redkih slovenskih slikarjev 20. stoletja, ki se je v svojem ustvarjanju posvečal tudi temam slovenske preteklosti oziroma preteklosti vobče. Pri tem je Koporc ostajal zvest svojemu siceršnjemu slikarskemu izrazu, ki sta ga zaznamovali dva značilnosti, ki se utegneta zdeti na prvi pogled nasprotni, nemara celo nezdržljivi, v Koporčevem slikarstvu – prav posebej v njegovih upodobitvah podob iz preteklosti ter bibličnih prizorov – pa se kongenialno dopolnjujeta. Koporčeve slikarske podobe so namreč izrazito narativne in v svoji narativnosti izrazito nazorne. Obenem pa se prizori, ki jih upodablja, zdijo kakor prizori iz sanj. Osebe kot da stopajo pred gledalca iz nekega drugega sveta, odtegnjenega zakonitostim realnosti, in zdi se, da se pred gledalcem ustavijo le za hip, le zato, da bi mu prenesle svoje sporočilo, v istem trenutku pa se že umikajo nazaj v svoj

svet. Lahko bi torej rekli, da Koporc preteklost razumeva in upodablja obenem v realistični in nadrealistični maniri. Njegove podobe preteklosti so sicer še zveste realnosti zgodovinske pripovedi, a obenem to realnost na svojevrsten način presegajo, ji s tem dajejo nadrealistični izraz oziroma kažejo na njeno nadrealistično razsežnost. Ali povedano drugače, Koporc preteklost razumeva kot nadrealistični privid, ali bolje, kot privid nadrealnosti, ki v realnost posega, ji prinaša svoje sporočilo in realnost svojemu nadrealističnemu sporočilu zavezuje.

V takšnem slikarskem zamahu je Leon Koporc upodobil tudi Primoža Trubarja oziroma slovensko reformacijo, oljno platno, ki ga je naslikal v letu 1986, v letu torej, ko se je spominjalo 400. obletnico Trubarjeve smrti. Platnu je Koporc dal naslov *Apoteoza Primoža Trubarja*, v svoji slikarski pripovedi pa je izhajal, kot bomo videli v nadaljevanju razprave, iz védenja o slovenski reformaciji, kot ga je oblikovala in zagovarjala humanistična znanost njegovega časa in kot se je vtisnilo v sodobni oziroma moderni slovenski spomin.

V središče platna je Koporc postavil Trubarja, ki s svojo postavo giganta obvladuje celotno slikovno pripoved. Pred Trubarjem leži njegov knjižni opus, v njegovem pogledu, usmerjenem v gledalca, pa lahko prepoznavamo dve Trubarjevi osebni značilnosti, kot se nam kažeta skozi njegov opus in njegovo življenje, namreč veliko odločnost in veliko zahtevnost. V Trubarjevem pogledu lahko vidimo tudi samozavest ter ponos pa tudi svojevrstno svetniško blaženost, mirno ali, bolje, pomirjeno distanco do nemirnega dogajanja, ki utegne zaposlovati gledalca. Levico polaga Trubar na svojo prvo knjigo, katekizem, in njen kazalec na svoje prve besede, ki jih je dal natisniti, namreč besede *Vsem Slovencem, mir, gnado inu pravo spoznane božje skozi Jezusa Kristusa prosim*. O btem svojo desnico razpira v svetniško, mučeniško držo in z njo kaže na svoja učitelja in podpornika ter svoje sodruge in sopotnike, rečeno v dikciji slike, Trubarjeva desnica kaže na apostole slovenske besede. Še več, Trubar s svojo desnico slovensko besedo celo ustvarja in s tem ustvarja slovensko domovino samo: nad dlanjo Trubarjeve desnice se namreč kaže pogled na Trubarjev rojstni kraj Rašico in tamkajšnji mlin njegovega očeta.

Z desnico torej kaže Trubar na tržaškega škofa Pietra Bonomo, v čigar šoli se je Trubar menda najprej seznanil z idejami humanizma in zgodnje reformacije. Trubarjeva desnica kaže nadalje na slovenske reformatorje, med njimi menda tudi na prevajalca biblije Jurija Dalmatina ter na enega izmed protestantskih duhovnikov, predikantov, čigar obraza Koporc pomenljivo ni

izrisal, da bi s tem pokazal na bistvo poslanstva, ki so mu bili reformatorji zavezani: ne uresničevanje osebnih hotenj, pač pa oznanjevanje evangelijskega sporočila. Enako kot Trubar, imata tudi škof Bonomo ter Trubarjev podpornik štajerski baron Hans Ungnad, ki je upodoben na sredini, svoji desnici razprti v svetniško držo in se, prav tako enako kot Trubar, obračata h gledalcu. Ungnad, ki je zapustil svojo domovino Štajersko, kjer so vladali katoliški Habsburžani, da bi lahko na Württemberskem prosto živel v svoji evangelijski veri, se na Koporčevem platnu kaže kot simbol verske stanovitnosti pa tudi politične utopičnosti: vztrajanje v evangelijski veri v upanju, da bo le-to mogoče prosto živeti, je bila v slovenskih deželah v Trubarjevem času pač le utopija. Skupaj z Bonomom, ki ga lahko na platnu razumemo kot simbol krščanske tradicije, iz katere je reformacija seveda izšla, ter v svetniški drži upodobljenim Trubarjem, ki pooseblja slovensko besedo, Ungnad sestavlja svojevrstno reformacijsko trojico. Gre za, če govorimo v dikciji Koporčevega platna in v dikciji njegovega sočasnega, tj. modernega razumevanja slovenske reformacije, za sveto trojico slovenstva, ki jo sestavljajo krščanska tradicija (Bonomo), vztrajanje v utopiji svobodne vere (Ungnad) ter slovenska beseda (Trubar). Osrednje mesto gre pri tem slovenski besedi, na kar kažejo gigantska Trubarjeva podoba ter z velikimi črkami izpisana beseda *Abecedarium* v spodnjem levem kotu slike, slednjič pa tudi naslov slike same – *Apoteoza Primoža Trubarja*. Še več, tema, s katero imamo opraviti na Koporčevem platnu, je pravzaprav apoteoza slovenske besede, ali bolje, slovenske Besede.

Slovenska trojica ni brez sovražnikov ali vsaj nasprotnikov niti ne brez usodne, pogubne vizije. Iz levega kota se tako Trubarju in njegovim že približuje protireformacijska komisija, v dikciji Koporčeve pripovedi bi morali reči celo – protislovenska komisija. Povsem v ozadju slike, a obenem v njenem središču, se razpira pogled na Tübingen, kraj Trubarjevega izgnanstva – Trubarjev *nigdirdom* –, na drugi, desni strani slike pa se za Trubarjevimi rameni dogaja konec sveta, v dikciji slike bi mogli reči, da se dogaja konec slovenskega sveta. Široka ramena pokončne drže Trubarjeve odločne osebe ter slovenska trojica pa se kažejo, kot lahko beremo na platnu, kot edino jamstvo, da slovenski svet vendarle ne propade in Slovenci vendarle ne postanejo brezdomci, izgubljeni propadlega sveta. Ali je to jamstvo nekaj realnega oziroma realističnega ali pa gre le za nadrealistični privid, pa je vprašanje, na katerega si mora gledalec slike in premišljevalec njenega sporočila odgovoriti sam.

I.

»Greh pred imenom Trubarjevim« Geneza romantičnega pogleda na slovensko reformacijo

Če se sedaj ozremo čez slovenski znanstveni in publicistični opus o slovenski reformaciji, potem lahko vidimo, da je Koporčeva »Apoteoza Primoža Trubarja« izrazita in izrazito nazorna upodobitev slovenskega pogleda na slovensko reformacijo, kot se je vzpostavil v zadnjih dobrih stotih letih v slovenski humanistiki, in sicer v slovenski zgodovinski zavesti. Povedano drugače, Koporčeva »Apoteoza« ni le upodobitev Trubarja, in sicer slovenske reformacije, pač pa je obenem tudi upodobitev sodobnega slovenskega pogleda na Trubarja in slovensko reformacijo. In ta pogled je, kot bomo videli, scela romantičen in v svoji romantičnosti dodobra nadrealističen, in takšen gledano vsaj s strogega historičnega stališča.

Ob tem moramo poudariti, da je razumevanje slovenske reformacije v slovenskem zgodovinopisju in sicer v slovenski humanistiki vendarle dovolj deljeno, čeravno vselej pospremljeno z afirmativnimi ocenami. Na eno stran lahko tako postavimo mnenje Vaska Simonitija, ki v slovenski reformaciji vidi predvsem začetek oblikovanja slovenskega knjižnega jezika, s tem pa oblikovanje tiste osnove, ki je »kasneje vodila k povezovanju razbite narodne skupnosti in k političnemu oblikovanju Slovencev«, identiteta ljudi slovenskega prostora pa da je bila v Trubarjevem času ponajprej zaznamovana z okvirom vsakokratne politične skupnosti, tj. s političnim okvirom vsakokratne dežele, in se je tako izpričevala in dokazovala v njihovi deželni zavesti. Na drugi strani pa lahko vidimo razmišljanja literarnega zgodovinarja Igorja Grdine, ki v Trubarjevem opusu sicer enako kakor Simoniti vidi temeljni kamen slovenske književnosti, vidi pa v njem tudi »tektonski« prelom v slovenski preteklosti. Trubarjev opus da je bil namreč, meni Grdina, odraz nove slovenske stvarnosti, ki se ni ozirala na obstoječe politične meje, pač pa je kot svoj »naravni prostor« videla prostor, v katerem so živeli Slovenci: Trubar da je »nedvoumno opredelil slovansko etnično-kulturno skupnost med Alpami, Panonijo, Furlanijo in Jadranom kot posebno entiteto s samosvojo identiteto«. V 16. stoletju se je tako, še piše Grdina, »jasno artikulirala, formulirala in na ravni knjižnega jezika tudi dejansko vzpostavila samosvoja slovenska skupnostna identiteta«,

ki da je bila »dolgo časa [...] povsem nedvoumna povezovalka ljudi v alpsko-jadranskem prostoru.«

Interpretativna razlika je torej dovolj velika, in vendar imata mnenji skupno dvoje. Najprej si delita temeljo znanstveno védenje o slovenski reformaciji, kakor so ga oblikovali literarni zgodovinarji France Kidrič, Ivan Prijatelj in Mirko Rupel ter ga je kasneje dopolnil teolog in zgodovinar Jože Rajhman. Njihovo delo je, je zapisal Grdina, »artikuliralo, formuliralo in definiralo mesto Primoža Trubarja tako v slovenski kolektivni zavesti kot v različnih znanstvenih disciplinah.« Ta ugotovitev bi ne mogla biti bolj točna in opozorja na še drugo skupno značilnost obeh zgodovinskih mnenj, namreč na njun splošni interpretativni okvir. Obe mnenji vidita namreč slovensko reformacijo scela vpeto v slovensko nacionalno zgodovino in ji pripisujeta konstitutivno mesto pri oblikovanju slovenske nacionalne identitete. O slednjem v slovenskem zgodovinopisju in sicer slovenski humanistiki obstaja soglasje, povsem nasprotna pa so si mnenja glede tega, ali je slovensko nacionalno zgodovino videti kot zgodovino moderne – besedo uporabljam v historičnem smislu – slovenske skupnosti, »zamišljene« v dolgem 19. stoletju, in kot identitetni okvir, vzpostavljen z moderno slovensko »kolektivno memorijo«, ali pa gre, vse drugače, za zgodovino ljudstva »naše preteklosti«, našega prostora in našega jezika, ki je prav z zapisom svojega, tj. našega jezika dobilo svojo potrditev in se je v tako potrjeni biti začelo oblikovati v moderni slovenski narod in slednjič moderno slovensko nacijo. Diskusija med zagovorniki ene in druge teze nikakor ni zaključena in se na raziskovalnem polju slovenske reformacije tudi ne odvija, četudi bi utegnile nemara raziskave prav tega področja pojasniti mnoge dileme in tako z dolžno znanstveno erudicijo osvežiti stare artikulacije, formulacije in definicije. Skratka, pogled na slovensko zgodovinopisje in humanistiko in njuno razumevanje in vrednotenje slovenske reformacije nam danes kaže, da ima slovenska reformacija trdno »definirano« mesto v slovenski nacionalni zgodovini ter da stoji na osrednjem, odličnem mestu pod svodom »sveta slovenstva«. Gre za tisti historični svod, ki sega od nas do »nas« oziroma od »nas« do nas: Trubar in slovenski reformatorji so, če si sposodimo misel romunskega zgodovinarja Roumena Daskalova, »zgodnejši 'mi' in mi smo kasnejši 'oni'«. V luči takšnega razumevanja se seveda lahko jasno kaže, kako pod tem historičnim svodom oznanja »Trubarjev program jutranjo zarjo novega dne,« kot je pred dobrimi stotimi leti zapisal France Kidrič.

Leto 1908, leto torej, ko se je slavilo štiristoletnico Trubarjevega rojstva, je bilo za opredelitev Trubarjevega mesta in mesta slovenske reformacije v slovenski

zgodovinski zavesti in humanističnih znanostih sicer posebej pomembno. Oboje se je namreč tedaj artikuliralo skozi velike akademske in časopisne polemike in formuliralo v zelo različnih akademskih in ideoloških pogledih. In slednjič se je definiralo v nazoru, ki ga je povzel France Kidrič z besedami o Trubarju ter jutranji zarji in novem dnevu. Trubarjevo pisateljsko prvenstvo v slovenskem jeziku sta sicer že v začetku 19. stoletja pripoznala Matija Čop, ki je v Trubarju videl izumitelja kranjskega jezika, ter Jernej Kopitar, ki je Trubarja označil za »našega Kolumba«. Koncem 19. stoletja, zlasti pa v začetku 20., v času razvnetih nacionalnih strasti ter katoliško-liberalnega nasprotja, pa je vrsta korifej slovenske literature in znanosti Trubarjevo pisateljsko prvenstvo stilizirala v narodno in nacionalno. Prvi in najbolj glasen zagovornik takšnega videnja je bil tedaj Anton Aškerc. Potem ko je s pesnitvijo *Novi svetnik* iz leta 1886 oblikoval parabolo na politična in idejna nasprotja svojega časa, parabolo, ki se topi v jedki ironiji, je z epom *Primož Trubar*, napisanim slabih dvajset let kasneje, ustvaril program, ki ga moremo, ne da bi zares pretiravali, označiti za hagiografskega. Ep se prične s prologom, ki je beatifikacija Primoža Trubarja za svetnika slovenskega naroda.

Vstani iz vékov minulih megle,
živ prikaži tu se pred menoj
ti, ki dolgo te že iščem željno,
javi se mi, naš rojak heroj! [...]

Ti si! ... Pod visokim belim čelom
bliska se oči ti živih par ...
Evangelj slovenski nosiš v desni,
in odeva dolg te črn talar ...

Ko svetnik z ozarjenim temenom
tak stojiš visoko pred menoj ...
In čim dalje gledam te zamišljan,
večji se dozdeva lik mi tvoj.

Kdo je velik ? Kdor z glavo se jasno
dviga nad površje svojih dni;
kdor obzorje premotri široko
z bistrimi sokoljmi očmi.

Kdo je velik? Kdor rojakom svojim
kaže pot iz sužnjega mraku
v sonca in svobode domovino
z baklo plamenečo brez strahu.

Kdo je velik ? Kdor svoj čas izpolni,
kdor življenja vso žrtvuje moč
idealom in najvišljim ciljem,
dokler smrt ga ne zagrne v noč ...

Ti si tisti velikan! Med nami
prvi bojeval si sveti boj
za svetlobo in vesti svobodo –
in ves narod šel je za teboj.

Pal z orožjem si sred boja,
predno zmage je napočil dan ...
Mi orožje smo pobrali tvoje –
in slovenska knjiga ta je bran.

Ali »evangelj« ni knjiga naša,
»Sveto pismo« in »postila« ni ...
Spremenila se ji je vsebina
knjigi do današnjih dni.

Česa drugega smo mi sinovi!
Misli druge mislijo glavé
Naše, srca čutijo drugače,
Usta nam drugače govoré.

Samo v svojo moč mi epigoni
Tvoji danes še verujemo,
Ne za dogme, nego za spoznanje,
Za resnico se vojskujemo.

Ustvarjena je bila s tem vsa romantična podoba Trubarjevega narodnega prvenstva, še več, Trubarjevega narodnega svetništva, ustvarjena brez ironije in potlej ohranjana v polni veri. Da podoba ni bila zgolj metafora, je Aškerc potrdil v polemiki, ki jo je njegov ep sprožil, v hrupni razpravi ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva pa zapisal besede: »Naši reformatorji s Trubarjem na čelu morajo biti našim ljudem narodni svetniki – kakor je Čehom narodni svetnik Jan Hus!« Aškerčeva Trubarjeva podoba se je nato globoko vtisnila v slovensko znanstveno in kulturno publicistiko, čeravno ne brez zadržkov, kakršni so bili na primer zadržki Otona Župančiča – svojim vznesenim besedam ob pogledu na Bernekerjevo Trubarjevo plastiko »Glej, mož prepričanja in mož dejanja« je dodal zadržane »Ne mučenik: on, kmečki sin, ne sanja / in Husov naša zemlja ne rodi« – ali pa oni Frana Ilešiča, ki je menil, da je Trubar storil le, »kar je bilo naravno«, ter da je le »moliti in za nebesa skrbeti [...] učil Slovence.« Slednjega, namreč verskega vzgiba Trubarju menda res ni odrekal nihče izmed raziskovalcev in premišljevalcev njegovega življenja in opusa, in vendar je bila v ospredje vselej postavljena Trubarjeva vera v slovenski jezik, vera slovenskega jezika, Trubarjeva *slovenska* vera sploh: »Mit besede in jezika« da je bil, je menil literarni zgodovinar Boris Paternu, »bistvena sestavina reformacije,« torej tudi slovenske reformacije. S pogledom na teološke prvine reformacije, pa naj gre za reformacijo vobče ali Trubarjeve religiozne nazore posebej, je takšna teza zagotovo vsaj diskutabilna, če že ne povsem napačna, očitno pa je, da je slovenska beseda, kakor jo je najprej zapisal Primož Trubar in so jo nato zapisovali slovenski reformatorji, postala in ostaja bistveni, še več, mitski element razumevanja Trubarjeve oziroma slovenske reformacije v modernem in današnjem času. Slovenski narod je, trdi sociolog Marko Kerševan, *creatura verbi*, ustvarjen z besedo: »Zaradi izjemnega mesta, ki ga je slovenski (knjižni) jezik dobil pri nastajanju moderne slovenske narodne identite – kot njen okvir in sredstvo – je protestantsko jezikovno in književno delo postalo del slovenske ‚kulturne memorije‘.« In še več, kot ugotavlja teolog Edvard Kovač, današnjemu slovenskemu pogledu se Trubarjevo delo ne kaže le kot konstitutivni del njegove preteklosti in njegovega nacionalnega spomina, pač pa kot temelj slovenske nacionalne etike. Skratka, z nekaj pretiravanja lahko moderni, sodobni slovenski pogled na Trubarja in slovensko reformacijo strnemo takole: V začetku je bila beseda in beseda je bila pri Trubarju in beseda je bil Trubar sam. Vse je iz nje nastalo in brez nje ni nič nastalo, kar je nastalega. V njej je bilo slovensko življenje in to življenje je bilo luč ljudi in ta luč sveti v slovensko temo. A tema je še ni zares sprejela.

S tem pa tak slovenski pogled na Trubarja in sicer slovensko reformacijo razkriva svojo scela romantično naravo. Besedo »romantičen« oziroma »romantika« uporabljamo pri tem v njenem historičnem, poetičnem smislu, namreč kot besedo za poskus, da bi »majhnemu dali visoki smisel, običajemu skrivnostno podobo in končnemu sij neskončnega«, če uporabimo besede nemškega romantika Novalisa. Prav v pogledu nemških romantikov na Lutra in sicer nemško reformacijo je namreč mogoče videti paralelo k slovenskemu pogledu na Trubarja in slovensko reformacijo. Novalis, Lessing in Herder, zgodnji nemški romantiki, so namreč Lutra stilizirali v najodličnejši dogodek prebujajoče se, kot so menili, nemške nacije. Pri tem so se navdihovali pri Heglu, s Herderjem pa je romantično videnje nemške reformacije dobilo najbolj vehementne poteze. Herder je bil tako na primer mnenja, da je Luter iz »spanja dvignil velikana«, namreč nemški jezik. S Heinrichom von Treitschkejem je takšno videnje dobilo nove spodbude. Luter, je na primer pisal von Treitschke, »je narodu v kri vlil železa«. Nemškemu romantičnemu pogledu na reformacijo je moč sicer dokončno pošla sredi 20. stoletja.

Slovenskemu romantičnemu pogledu njegova moč, nasprotno, še ni pošla. Vera v stvariteljsko moč Trubarjevega slovenskega jezika ter razumevanje jezika kot »najglobjega« in »najzvestejšega«, kot nenadomestljivega zrcala slovenske duhovne podobe, kot današnji pogled na Trubarja in njegovo zapuščino označuje umetnostni zgodovinar Milček Komelj, nam, nasprotno, razkrivata romantično vero »sveta slovenstva« in vero vanj in se, z drugimi besedami, izkazujeta kot prva dokaza *slovenske* vere, slovenske nacionalne religije. Trubarjev delež k tako pojmovanemu »svetu slovenstva« in njegovi veri se v luči takšnega pogleda jasno kaže kot »genialen«, kot ga je označil Jože Rajhman, in »neminljiv«, kot ga označuje Marko Kerševan.

II.

**»Vsem Slovencem gnado, mir inu pravu
spoznane božje skuzi Jezusa Kristusa prosim.«
Trubarjevo pavlinsko krščanstvo**

»Grešili smo pred imenom Trubarjevim. In zakaj? Zato ker smo ga do danes sodili edino z verskega in protiverskega stališča. In poslednje je bilo večja krivica za moža, ki je stal samo na verskem stališču, ker se v tedanji dobi

na drugo postaviti ni mogel.« S to mislijo pa je v tistem pomembnem letu 1908 svoj esej z naslovom *O kulturnem pomenu slovenske reformacije* začel Ivan Prijatelj in z njo opozoril na z idejami svojega časa prežete ocene o Primožu Trubarju, njegovem delu in njegovem času, ne da bi se sam mogel idejam svojega časa scela izviti in se jim hotel povsem odreči. In čeprav so ideje Prijateljevega časa, kakor so se oblikovale v tedanjem katoliškem taboru na eni strani ter liberalnem na drugi – ideje same ter njihovo ideološko oziroma politično nasprotje –, danes bodisi le še muzealne bodisi trdna osnova romantičnega *slovenskega* spomina, to ne jemlje aktualnosti Prijateljevim besedam. Nasprotno, s pogledom na romantično *slovensko* stališče, postavljeno na temelje *slovenske* vere, s katerega se danes najprej presoja in vrednoti slovensko reformacijo, nas Prijateljeve besede silijo k vnovičnemu razmisleku. Namreč, ali ni prav presojanje in vrednotenje Trubarja in slovenske reformacije s takšnega romantičnega *slovenskega* stališča tisti »greh pred imenom Trubarjevim« in tista velika »krivica« do moža, ki je stal samo na verskem stališču, ker se na drugo postaviti ni mogel?

Ob tem moramo reči najprej dvoje. Najprej moramo pripoznati Trubarjevo slovenstvo, kakor ga je izrazil s svojimi prvimi slovenskimi besedami, ki jih je dal natisniti – besedami *Vsem Slovincem gnado, mir inu pravu spoznane božje skuži Jezusa Kristusa prosim* – in ga je vedno znova izpričal v svoji veliki skrbi za rojake in ga potrdil s svojim izjemnim angažmajem za svoj slovenski jezik. O takšnem Trubarjevem slovenstvu priča ves njegov opus, opus njegove besede in njegovih dejanj. A če se pozorno sklonimo nad ta Trubarjev opus, potem moramo, drugič, videti tudi, da ob motrenju Trubarjevih vzgibov in motivov in slednjič uspehov nikakor ne more biti najbolj pomembno – kot izhaja iz romantičnega pogleda –, kdo vse so mogli biti *Slovinci*, ki jih je Trubar nagovarjal in med katere je seveda prišteval tudi sebe, in kdo vse so mogli biti njegovi rojaki in kdo vse je mogel razumeti njegovo zapisano besedo in kakšna je ta bila in kdo vse si je mogel obetati dobrobit njegovih dejanj in kdo pač ne. Vse to so lahko pomembna vprašanja tako zgodovinopisja kakor sicer humanističnih znanosti in to so brez dvoma pomembna vprašanja *slovenskega* spomina. In vendar, če bi se ustavili le ob teh vprašanjih, ali bi ne »grešili« pred imenom Trubarjevim in mu ne delali »krivice«?

Ko gre namreč za Trubarjev opus, gre za mnogo več. Ne gre le za vprašanja, ki so, če se izrazim s Trubarjevimi besedami oziroma besedami njegovega pobožnega časa, le od tega sveta. Gre za mnogo več, gre za verska vprašanja

oziroma versko stališče, na katerem je, kot je pisal Ivan Prijatelj, Trubar edino mogel stati. Gre za stališče kristjana. Takšno stališče v Trubarjevem času, kakor tudi sicer nikoli, seveda ni bilo edino možno, kot je menil Prijatelj. Vse drugače, imelo je rivala, ki ga je Trubar imenoval mameluško krščanstvo, vera besede brez razumevanja, prepričanja in srčnosti, in imelo je sovražnika, pa naj so bili to papež in papežniki ali pa Turki. In vendar se je Trubar nemara res mogel postaviti le na krščansko stališče, in sicer zato, ker je bilo to stališče njegove vere, upanja in zaupanja: »Vera je srčno, gotovo in trdno zaupanje v Božje reči,« je pisal v svoji pridigi o veri, je trdno zanašanje na »Božjo preprosto, golo obljubo«. Na takšnem stališču je Trubar samozavestno, kot govori njegov opus, in ves svoj čas, kot je trdil sam, vztrajal. Pod svojo podobo iz leta 1578, ki jo je vrezal Jakob Lederlein in je bila prvič objavljena v delu *Ta celi noui Testament*, je dal postaviti besede iz psalma: Moje zaupanje, Gospod, od moje mladosti. Ne zavrzi me v času starosti, ko gre moja moč h koncu, me ne zapusti (Ps 71,5,9). To so besede vernika, človeka, ki verjame, ali bolje, hoče verjeti. In ker hoče verjeti, dela. Bojuje svoj boj in teče svoj tek: »Če me vnovič pokličete in se hočete z mano zavoljo Kristusa spustiti v vsakršno nevarnost, tedaj sem se dolžan pokoriti Vašemu klicu, pa naj me stane telo in življenje. To hočem storiti,« je pisal Trubar protestantskim stanovom na Kranjskem, potem ko ga je ukaz kranjskega deželnega kneza in cesarja Ferdinanda I. pognal v begunstvo.

Trubarjev izbor besed psalmista, postavljenih pod njegovo podobo, tako menda ni samo priložnosten, podoba pa je tudi sicer posebej povedna. Na njej se nam Trubar kaže v resnobni, mirni, ali bolje, pomirjeni drži človeka s knjigo in človeka knjige, učenjaka, rekli bi celo humanista. V humanistični maniri je namreč na rob podobe svojemu imenu dal postaviti še tretje ime, *Carniolanus*, torej Kranjec, s čimer je, tedaj že za vedno v svojem *nigdirdomu*, pokazal na svoj izvor, če že ne tudi na svojo deželno, torej politično zavest. O knjigi, ki jo Trubar na tej svoji podobi drži v rokah, lahko sicer prav tako samo ugibamo, in vendar smemo prepričani v njegovo pobožno naravo, kot se nam kaže iz njegovih spisov, verjeti, da je knjiga Sveto pismo, morda prav *Ta celi noui Testament*.

To se nam more zdeti še posebej verjetno, če se ozremo na Trubarjeve verske nazore oziroma na njegovo teologijo. V njej je, kot je v svojih študijah pokazal Jože Rajhman, videti teologijo križa, *theologia crucis*, tj. pripoznavanje Kristusovega trpljenja in vstajenja kot osrednjega dogodka v zgodovini človeštva, ali bolje, človeka, kot izpolnitev njegove zgodovine oziroma

kot njeno dopolnitev. Gre za, kot smemo reči v duhu tega nazora, izjemen dogodek, ki je zunaj zgodovine in je Božja milost. Da pa bi bil človek deležen te Božje milosti, mora verovati. Vera je, je pisal Trubar v svojem osrednjem teološkem besedilu *Eni dolgi predgovori*, »koker ena roka, mošna oli ana druga posoda, s katero mi Jezusevo blagu primemo ali vzamemo,« je posoda torej, s katero človek sprejme Božjo milost. »Tako vero dobite od Boga skuzi tu poslušane te besede božje inu skuzi te vsakdane molitve,« je še pisal v tem svojem predgovoru, v pridigi o veri pa tudi: »Brez Božje besede ne more biti prave vere. Božja beseda in prava vera morata biti vselej skupaj; beseda je temelj, na katerega se vera naslanja in na katerem gradi.« Trubar je v svojih teoloških razmišljanjih izhajal torej iz *dejstva* Božje milosti na eni strani, ki se zavoljo Kristusove smrti in vstajenja razliva nad vse ljudi, ter Božje *besede* na drugi, ki o tem Kristusovem zasluženju priča in človeku šele odpira pot do Božje milosti same. Z drugimi besedami, Božja beseda človekovo vero utrjuje, predvsem pa očiščuje in jo dela pravo: »Prava krščanska vera v človeku ustvari take dobre navade in mišljenje in ga popolnoma spremeni. Iz nespametnega postane moder, iz grešnika naredi svetnika, skratka, iz pekla ga postavi v nebesa.« Trubar se v svojih teoloških razglabljanjih tako izkazuje – naj to poudarim, čeravno se utegne zdeti samoumevno – kot izrazit krščanski mislec, *orator*, molivec, ki želi ves slediti sporočilu evangelijev ter razmišljanjem in naukom apostola Pavla. Z drugimi besedami, Trubarja moremo videti kot izrazitega pavlinskega kristjana. Ne samo, da je s Pavlom, zlasti z njegovim prvim pismom Korinčanom, utemeljil svoje prevajalsko delo, ter da je Pavla sicer videl kot najpomembnejšega razlagalca Svetega pisma; Pavlova pisma so, je pisal v svojem posvetilu k *Svetega Pavla listuvi*, »nedopovedni nebeški zaklad«. Ne le to, tudi dikcija Trubarjevih pisanj je zelo podobna Pavlovi. Pa ne le dikcija pisanj, tudi nameni pisanj so scela Pavlovi.

Trubar in slovenski reformatorji so se s svojim slovstvenim in sicer pastoralnim delom vendarle obračali ne le na katoliško in po njihovem mnenju krivoverno, *fals* verno ljudstvo, pač pa – podobno kot Pavel in apostoli – na sicer menda dobro in bogaboječe, pa vendar maloverno, praznoverno in vraževerno, celo pogansko ljudstvo. To ljudstvo pravega svetopisemskega sporočila dotlej še ni bilo slišalo ali ga bralo in je tako ostajalo s prazno posodo vere, torej v prazni veri na Božjo milost in slednjič na zveličanje. Ob koncu časov, ki da je bil vse in vse bližji, kot so menili Trubar in njegovi, so morali biti nepoznavanje in nevednost ali ignoranca glede prave krščanske vere posebej usodna, naravnost pogubna, in zato prvi razlog za misijonarski angažma pravih kristjanov:

evangeljsko in pavlinsko sporočilo sâmo ter zavest o skorajšjem koncu sveta Trubarja in reformatorski krog, iz katerega je izšel, in sicer slovenske reformatorje spodbudila k njihovemu misijonarjenju, jim dajala poguma zanj in odločnosti, da pri njem vztrajajo, čeravno izpostavljeni velikim oviram in velikim tveganjem. V tem smislu moremo razumeti tudi Trubarjeva, na prvi pogled sicer povsem brezupna naprezanja v zvezi s *Cerkovno ordningo*, ki je bila res tako zelo daleč od tega, da bi lahko polno zaživela, in vendar je bila obenem tako poln odraz Trubarjeve želje, da vzpostavi pravo in pristno krščansko skupnost; Trubar je vendarle želel biti najprej Božji služabnik, ki gradi Kristusovo cerkev tako, da oznanja Božjo besedo v ljudem razumljivem jeziku. Oznanjevanje evangelija, kar seveda predpostavlja naprezanje za življenje po evangeliju, je namreč temeljna značilnost pavlinskega krščanstva. »S srcem namreč verujemo in tako smo deležni pravičnosti, z usti pa izpovedujemo vero in tako smo deležni odrešenja,« piše apostol Pavel v pismu Rimljanom (Rim 10,8). V prvem pismu Korinčanom pa Pavel pravi: »Vsem sem postal vse, da bi jih nekaj pridobil. Vse pa delam zaradi evangelija, da bi imel delež pri njegovi obljubi« (1 Kor 9,22). In tako tudi Trubar. Seveda je Trubar svoje poslanstvo videl v tem, da živi in dela kot slovenski reformator oziroma kot reformator njemu *prelubih Slovencev*, in iz vere v to svoje poslanstvo je izvajal svoje odločitve in dejanja in še prej svoja hotenja. In vendar, če naj skušamo videti Trubarjevo vero in njegova hotenja z njegovega verskega, torej krščanskega stališča – »s stališča domorodcev« torej –, potem moramo imeti pred očmi, da je sporočilo, ki naj ga je Trubar oznanjal, onstran človekove vere in njegovih hotenj in seveda tudi onstran njegovih dejanj, je onstran zgodovine: krščanska resnica je singularna v svojem sporočilu – »Ni ga tukaj. Vstal je, kakor je rekel.« (Mt 28,6) – in univerzalna po svoji naravi: »Ni več ne Grka ne Juda, ne obrezanega ne neobrezanega, ne barbara ne Skita, ne sužnja ne svobodnega, ampak vse in v vseh je Kristus.« (Kol 3,11). Ali drugače, z besedami francoskega filozofa Alaina Badiouja: »[Krščanske resnice] ne avtorizira nobena identiteta in tudi sama ne konstituira nobene identitete. Ponujena je vsem oziroma namenjena vsakomur.«

Ker je torej, kot lahko vidimo iz njegovih spisov, stal na takšnem verskem stališču, je Trubar lahko zavzel pomirljivo, spravljivo in menda res celo povezujočo držo v razpravah o perečih teoloških vprašanjih, ob katerih so se razhajale različne reformacijske smeri. In mogoča mu je bila njegova »eklektična odprtost«, ki jo v njegovem opusu prepozna Jonatan Vinkler. Še več, spravljiva teološka drža in siceršnja intelektualna odprtost sta mu bili *conditio sine qua non* za oznanjevanje prave krščanske vere.

Občutek poklicanosti k oznanjevanju prave krščanske vere in želja oblikovati pristno krščansko skupnost med *prelubimi Slovenci*, tj. oblikovati »cerkev slovenskega jezika«, ter zavest o možnostih za njeno življenje, ki je nemalokrat presegala življenje sâmo, so zaznamovali Trubarjevo religioznost in religioznost njegovih sopotnikov. In bili so torišča za nastanek Trubarjevega izvirnega in izjemnega, nemara res genialnega opusa. Rajhmanovo misel o Trubarjevi genialnosti je torej vzeti zares. Razumemo naj jo v polnem pomenu besede *genij*, kot označbo izjemnega in izvirnega Trubarjevega duha, ki pa v očeh Trubarja, kristjana, ni mogel biti njegov, pač pa Kristusov. V čem je bilo tedaj Trubarjevo slovenstvo? Ni bil to le klic poganom, poklicanim k svetosti? Ali ni tega klica slišati že v prvih slovenskih besedah, ki jih je Trubar dal natisniti, besedam *Vsem Slovincem gnado, mir, milost inu pravo spoznane božje skuzi Jezusa Kristusa prosim?* In ustavimo naj se tudi ob tisti veri, ki je v Trubarju videla in še vidi svetnika. Ali ni v Trubarju res videti svetnika? Pa ne svetnika, za kakršnega ga je razglasil Aškerc in ga moremo v *slovenski* veri častiti in mu slediti do danes, pač pa svetnika v pavlinskem smislu in s tem v Trubarjevem lastnem, kot scela religioznega, pobožnega človeka, človeka, ki želi verovati prav in prav tudi živeti. Saj Trubar pravi sam: »Prava krščanska vera iz grešnika naredi svetnika, iz pekla ga postavi v nebesa.«

III.

Slovenska reformacija med romantičnim kladivom in krščanskim nakovalom

»Biti romantičen ni nič drugega kakor stopnjevati kvaliteto,« je zapisal Novalis. In prav tak, ves romantičen, je sodobni slovenski pogled na slovensko reformacijo, Trubarja in njegovo kvaliteto in sicer kvaliteto slovenske reformacije je povzdignil na raven narodne genialnost in nacionalnega svetništva. Oboje pa ima svoje meje. To so meje krščanske resnice, kot jo razodevajo evangeliji ter pisma apostola Pavla. In le v luči te resnice moremo razumevati Primoža Trubarja in slovenske reformatorje in njihov misijonarski reformacijski angažma. Kot nam namreč kaže njihov knjižni in pastoralni opus, so bili slovenski reformatorji zavezani edinole krščanski resnici, še več, morali so ji biti edinole zavezani, če se ji niso hoteli izneveriti in se s tem izneveriti poslanstvu, ki so ga imeli za svojega. Temelj krščanske resnice pa je

prepričanje, da Bog, o katerem piše Biblija in ga je Kristus imenoval Očeta, človeka brezpogojno ljubi, in je prepričanje, da je učlovečenje, smrt in vstajenje božjega Sina edino, kar človekovo življenje sploh osmišlja; in je prepričanje, da je mogoče ob branju Biblije in z molitvijo Boga osebno spoznati in se mu tako približati, in je prepričanje, da je smisel človekovega družbenega življenja mogoče zadobiti le v konceptu krščanske ljubezni, tj. *caritas*. In slednjič je prepričanje o prepričanju samem: namreč, da krščanska vera ni zunaj časa in sveta ali nemara celo zoper svet, pač pa da se po poti razuma in empatije oblikuje v času za svet, tj. v konkretnem historičnem času za konkretno historično okolje.

Spoznati Trubarja-reformatorja in slovensko reformacijo, ju razumeti in empatično počastiti je torej mogoče le ob pripoznavanju krščanskega horizonta, v katerem sta se oblikovala, spoznati ju je mogoče le v njunem lastnem, tj. krščanskem konceptu. Da bi bilo to zares mogoče, pa je potrebno odložiti romantično kladivo, s katerim se kleše sodobni oziroma moderni torzo slovenske reformacije, in pripoznati krščansko nakovalno, na katerega so bila napeta vera in hotenja slovenskih reformatorjev. V spoznavanju njihove vere in njihovih hotenj pa moramo Trubarju in sicer slovenskim reformatorjem seveda verjeti na besedo, verjeti jim moramo na njihovo slovensko besedo.

Post scriptum

Sledeč sporočilu torej, ki so mu bili zavezani slovenski reformatorji, bi morali podobo Primoža Trubarja in slovenske reformacije izrisati precej drugače kot je to po navdihu svojega časa storil Leon Koporc. V osrednjo, glavno ploskev bi mogli postaviti temeljno sporočilo krščanstva, namreč sporočilo o Kristusovem vstajenju – »Ni ga tukaj. Vstal je, kakor je rekel.« (Mt 28,6) –, sporočilo, ki je bilo sicer eden najbolj priljubljenih prizorov protestantske umetnosti. V desno krilo bi mogli postaviti Trubarja-vernika, čigar vera in hotenja so scela in trdno temeljila na tem krščanskem sporočilu, Trubarja torej kot simbol krščanske stanovitnosti. V levo krilo pa bi morali postaviti Trubarjevo velikansko delo: pričavanje za krščansko resnico v slovenskem jeziku.

Literatura

- Elze, Theodor, *Primus Trubers Briefe* (Tübingen 1897).
- Dolinar, France Martin, Cerkvene razmere na Slovenskem v 16. stoletju, *III. Trubarjev zbornik, Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja*, ur. Franc Jakopin idr. (Ljubljana 1996) 148–156.
- Dolinar, Darko idr. (ur.), *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije* (Ljubljana 1986).
- Grdina, Igor, Do „fine moke 00“ mletu Trubarjevo vprašanje, *Stati inu obstatu. Revija za vprašanja protestantizma* 3–4 (2006) 202–235.
- Grdina, Igor, Reformacijski tokovi na Slovenskem, *Zgodovinski časopis*, 61/1–2 (2007) 59–74.
- Grdina, Igor, Primož Trubar na evropski karti duha, *Primož Trubar. 1508–1586. Ob petstoletnici rojstva*, ur. Maja Lozar Štamcar (2008) 9–17.
- Grdina, Igor, Jonatan Vinkler idr. (ur.), *Zbrana dela Primoža Trubarja*, knj. I–IV (Ljubljana 2004–2008).
- Grmič, Vekoslav, Korenine Trubarjeve teološke misli, *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Obdobja 6, ur. Breda Pogorelec in Jože Koruza (Ljubljana 1986) 129–138.
- Guggisberg, Hans R. (ur.), *Die Reformation in Deutschland und Europa. Interpretationen und Debatten* (Heidelberg 1993).
- Ilešič, Fran (ur.), *Trubarjev zbornik* (Ljubljana 1908).
- Jakopin, Franc idr. (ur.), *III. Trubarjev zbornik, Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja* (Ljubljana 1996).
- Janko, Anton (ur.), *Slovenci v evropski reformaciji šestnajstega stoletja* (Ljubljana 1986).
- Jerman Frane, Idejne prvine reformacije, *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Obdobja 6, ur. Breda Pogorelec in Jože Koruza (Ljubljana 1986) 121–128.
- Jerše, Sašo (ur.), *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (Ljubljana 2009).
- Kerševan, Marko, Protestantizem in slovenska ljudska religioznost v 16. stoletju, *Slovenci v evropski reformaciji*, ur. Anton Janko (Ljubljana 1986) 91–104.
- Kerševan, Marko, Slovenci in protestantizem danes, *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, ur. Marko Kerševan (Ljubljana 2006) 13–57.
- Kerševan, Marko, Trubarjeva reformacija. Primož Trubar v kontekstu reformacijske teologije, *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana 2009) 196–214.
- Kerševan, Marko (ur.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa* (Ljubljana 2006).
- Kidrič, France, *Primož Trubar* (Ljubljana 1951).

- Kluge, R.-D. (ur.), *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. Intentionen, Verlauf und Folgen der Reformation in Württemberg und Innerösterreich* (München 1995).
- Koruza, Jože, Die literarische Forme der Predigten Primus Trubers, *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit*, ur. R.-D. Kluge (München 1995) 268–277.
- Kos, Janko, Trubers Begründung des slowenischen Schrifttums und die metaphysische Wende in der Theologie Luthers, *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit*, ur. R.-D. Kluge (München 1995) 258–267.
- Kurillo, Andrej, Religija in nacionalizem, *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, ur. Marko Kerševan (Ljubljana 2006) 59–74.
- Kuzmič, Franc, Književnost in teologija Primoža Trubarja, *Primož Trubar. 1508–1586. Ob petstoletnici rojstva*, ur. Maja Lozar Štamcar (2008) 31–35.
- Loserth, Johann, *Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im 16. Jahrhundert* (Stuttgart 1898).
- Lozar, Štamcar Maja (ur.), *Primož Trubar. 1508–1586. Ob petstoletnici rojstva* (Ljubljana 2008).
- Melik, Vasilij, Mesto reformacije v slovenski zgodovini, *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Obdobja 6, ur. Breda Pogorelec in Jože Koruza (Ljubljana 1986) 15–19.
- Mihelj, Sabina, Protestantizem in slovenski nacionalizem. Analiza medijskih reprezentacij ob dnevu reformacije (1992–2003), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, ur. Marko Kerševan (Ljubljana 2006) 75–142.
- Mörke, Olaf, *Die Reformation – Voraussetzungen und Durchsetzung* (München 2005).
- Neweklowsky, Gerhard idr. (ur.), *Protestantizem pri Slovencih – Protestantismus bei den Slowenen* (Wien 1984).
- Paternu, Boris (ur.), Protestantism and the Emergence of Slovene Literature, *Slovene Studies* 1–2 (1984).
- Pogačnik Jože, Kulturološki model reformacije v jugovzhodni Evropi, *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Obdobja 6, ur. Breda Pogorelec in Jože Koruza (Ljubljana 1986) 75–91.
- Pogačnik Jože, Begriffsbestimmung der Kultur in der slowenischen Reformation, *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. Intentionen, Verlauf und Folgen der Reformation in Württemberg und Innerösterreich*, ur. R.-D. Kluge (München 1995) 211–225.
- Pogorelec, Breda, Koruza, Jože (ur.), *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Obdobja 6 (Ljubljana 1986).
- Pörtner, Regina, Confessionalisation and Ethnicity. The Slovenian Reformation and Counter-Reformation in the 16th and 17th Century, *Archiv für Reformationsgeschichte* 93 (2002) 239–278.
- Prijatelj, Ivan, *O kulturnem pomenu slovenske reformacije* (Ljubljana 1908).

- Raeder, Siegfried, Primus Trubers Lehre vom Abendmahl, *Slovenci v evropski reformaciji šestnajstega stoletja*, ur. Anton Janko (Ljubljana 1986) 149–164.
- Raeder, Siegfried, Die theologische Orientierung slowenischer Reformatoren, *III. Trubarjev zbornik. Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja*, ur. Franc Jakopin idr. (Ljubljana 1996) 73–85.
- Rajhman, Jože, Razvoj Trubarjeve teološke misli (1557–1575), *Slovenci v evropski reformaciji šestnajstega stoletja*, ur. Anton Janko (Ljubljana 1986) 165–172.
- Rajhman, Jože (ur.), *Pisma Primoža Trubarja* (Ljubljana 1986).
- Rajhman, Jože (ur.), *Pisma slovenskih protestantov* (Ljubljana 1997).
- Rajšp, Vinko idr. (ur.), *Die Reformation in Mitteleuropa. Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber 2008 [...]* (Ljubljana, Dunaj 2011).
- Rupel, Mirko, *Primož Trubar. Življenje in delo* (Ljubljana 1962).
- Rupel, Mirko (ur.), *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici slovenske knjige* (Ljubljana 1952).
- Rupel, Mirko, Berčič, Branko (ur.), *Slovenski protestantski pisci* (Ljubljana 1966).
- Sakrausky, Oskar, Die theologische Bedeutung der Bibelübersetzung Jurij Dalmatins, *Carinthia I* 171 (1981) 159–170.
- Sakrausky Oskar, Die europäische Bedeutung der Reformation in Slowenien, *III. Trubarjev zbornik. Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja*, ur. Franc Jakopin idr. (Ljubljana 1996) 101–109.
- Sakrausky, Oskar (izd.), *Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk* (Wien 1989).
- Schindling, Anton idr. (ur.), *Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg* (Stuttgart 2011).
- Šmitek, Zmago, Trubar in Turki, *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, ur. Breda Pogorelec in Jože Koruza (Ljubljana 1986) 159–169.
- Štuhec, Marko, Nekatera izhodišča sodobnega zgodovinopisja o reformaciji, *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana 2009) 33–44.
- Vitorović, Nenad Hardi, Protestantizem v polemikah ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva, *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, ur. Marko Kerševan (Ljubljana 2006) 217–263.
- Vitorović, Nenad Hardi, Protestantska ‚politična teologija‘. Jürgen Moltmann, Miroslav Volf, Eberhard Jüngel, *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, ur. Marko Kerševan (Ljubljana 2006) 265–324.
- Vitorović, Nenad, Politčne razsežnosti Trubarjeve reformacijske misli, *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana 2009) 273–284.
- Ziherl, Boris, Družbeno-politični temelji reformacijskega gibanja na Slovenskem, *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici slovenske knjige*, ur. Mirko Rupel (Ljubljana 1952) 7–14.

Zupan, Sabina, *Umetniški opus Leona Koperca*, diplomska naloga (Ljubljana 2004).
Žvanut, Maja, *Prelubi Slovenci, njihova vera, pobožnost in praznoverje, Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana 2009) 133–142.

Prva različica eseja je bila kot znanstvena razprava z naslovom »Apoteoza Primoža Trubarja – Romantični pogled na slovensko reformacijo in njegove meje« objavljena v *Stati inu obstati – Revija za vprašanja protestantizma*. – Jerše Sašo, Apoteoza Primoža Trubarja – Romantični pogled na slovensko reformacijo in njegove meje, *Stati inu obstati* 15/16 (2012) 208–228.